

A SZÖVEG „LELKE” ÉS AZ EMBERI „ÉRINTÉS” **Emberi fordítás kontra ChatGPT**

THE “SOUL” OF THE TEXT AND THE HUMAN “TOUCH” **Human Translation vs. ChatGPT**

DRAHOTA-SZABÓ ERZSÉBET*

Absztrakt: Az írás célja – egy esettanulmány keretében – annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a szépirodalmi fordítással hogyan boldogul a ChatGPT, pontosabban: az emberi fordítások vagy a ChatGPT fordításai a „jobbak”. Olyan magyar szépirodalmi szövegrészeket német és angol fordításait veti össze a szerző, amelyek nyelvi játékot, illetve intertextuális elemet tartalmaznak, s így fordítási kihívást jelentenek. Ennek megfelelően a fordítás minőségének a megítélésénél a következő szempontok relevánsak: az ember vagy a ChatGPT képes kreatívabban lefordítani/átültetni/újraateremteni a nyelvi játékot; az ember vagy a ChatGPT képes jobban megítélni az intertextuális elemek szövegben betöltött szerepét, s eldönteni, hogy a forrásnyelvi intertextuális elemet meg kell-e tartania, vagy pedig célnyelvi intertextuális elemmel kellene helyettesítenie?

Az esettanulmány a ChatGPT azon állítását hivatott – ha nem is általános érvényű megállapításokkal – ellenőrizni, amely szerint a szépirodalmi fordításban az ember „kulcsfontosságú”, hiszen „az emberi érintés” annak záloga, hogy megőrződjék a szöveg „lelke”.

Kulcsszavak: *emberi fordítás, ChatGPT, intertextualitás, nyelvi játékok, kreativitás, idegenítés, honosítás*

Abstract: The aim of this paper is to answer the question—through a case study—of how ChatGPT performs in literary translation, or more precisely: which is “better”—human translations or ChatGPT translations. The author compares Hungarian literary text excerpts translated into German and English that present translation challenges: they are based on creative language play or they include an intertextual element. Therefore, the following criteria are relevant for judging the quality of the translation: who—human or ChatGPT—can translate, transpose, or recreate the language game more creatively; who—human or ChatGPT—can better judge the role of intertextual elements in the text and decide whether

* PROF. DR. DRAHOTA-SZABÓ ERZSÉBET
egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
Nemzetiségi Intézet, Német és Német Nemzetiségi Tanszék
drahota-szabo.erzsebet@szte.hu

the source-language intertextual element should be maintained or replaced with a target-language intertextual element?

The case study aims to test ChatGPT's claim—that in literary translation, the human is “key”, as “the human touch” is crucial for preserving the “soul” of the text—even though not with universally valid conclusions.

Keywords: *human translation, ChatGPT, intertextuality, language games, creativity, foreignization, domestication*

1. BEVEZETÉS

1.1. Téma és célok

Hétköznapijainkat átszövi a mesterséges intelligencia (MI; angolul AI, azaz Artificial Intelligence).² A különböző szöveg- és képgenerátorok mellett ma már több fordítóprogram is létezik. Így nem csoda, hogy felmerül a kérdés, szükség van-e még egyáltalán emberi fordításra, s amennyiben igen, akkor miért és vajon meddig.

Szépirodalmi szövegek fordításának az elemzésében valamelyest jártas vagyok, ugyanakkor a mesterséges intelligencia területén meglehetősen laikus. Ezért először kikértem a ChatGPT véleményét: „Te mennyiben tartod fontosnak a jövőben is az emberi beavatkozást a fordításban, főleg a szépirodalmi fordításban?” A következő részletes választ kaptam:³

A mesterséges intelligencia óriási segítség a fordításban, de a szépirodalmi művek fordításában továbbra is nélkülözhetetlen marad az emberi kreativitás és érzékenység.

AI erősségei:

- **Gyorsaság:** Az AI hatalmas szövegmennyiséget képes feldolgozni pillanatok alatt.
- **Pontosság:** Az alapszintű fordításban, különösen konkrét szövegek esetén, az AI képes nagy pontosságot elérni.

² Az MI definíciójához és fajtáihoz, ill. további szakirodalomhoz vö. Rajki, T. Nagy, Dringó-Horváth 2024.

³ A ChatGPT-t minden esetben szó szerint idézem, csak a formátáláson változtattam valamelyest, a tanulmány formai egységessége érdekében (pl. sorkizárt szedés; a kiemelések félkövér szedéssel a ChatGPT-től valók).

Az MI-re való hivatkozásnak még nincsenek általánosan elfogadott, kodifikált szabályai (vö. pl. McAdoo 2023), ezért hivatkozásként a ChatGPT-vel történt kommunikáció időintervallumát adom meg: 2025. 01. 03. – 2025. 03. 13.

- **Terminológia kezelés (sic!):** A mesterséges intelligencia képes konzisztensen használni szakkifejezéseket.

Korlátai a szépirodalomban:

- **Stílus és érzelem:** A szépirodalmi szövegek nemcsak információkat közvetítenek, hanem érzelmeket, hangulatokat, és egyedi szerzői stílust. Az AI jelenlegi formájában nem képes teljes mértékben érzékelni és átadni ezeket az árnyalatokat.
- **Kulturális kontextus:** A szépirodalom gyakran mélyen gyökerezik egy adott kultúrában, és ezek a finomságok nehezen fordíthatók gépi eszközökkel.
- **Metaforák és szóképek:** A kreatív nyelvi eszközök értelmezése és újraalkotása olyan terület, ahol az AI gyakran elbukik.

Miért szükséges az ember?

Az emberi fordító képes kreatívan újragondolni a szöveget, hogy megőrizze annak lelkét. Például Dante *Isteni színjátéka* vagy Tolstoj *Háború és béke* című műveinek fordítása során az AI segíthet az alapszintű nyelvi megértésben, de a mélyebb irodalmi értékek, a szerzői szándék és a kulturális kontextus megfelelő közvetítése kizárólag emberi érzékenységet igényel.

Összefoglalás:

- **Automatizált fordítás és lokalizáció:** Az AI nagyszerű eszköz arra, hogy a globális kommunikáció gyorsabbá és elérhetőbbé váljon, különösen a kulturális alkalmazkodás során.
- **Szépirodalom fordítása:** Az AI támogató szerepet játszhat, de a kreatív és kulturális elemek közvetítésében az emberi fordítók maradnak a kulcsfontosságú szereplők.

A fenti válasz után a ChatGPT visszakérdezett: „Szerinted hogyan lehetne az AI-t jobban beépíteni ezekbe a folyamatokba anélkül, hogy az emberi érintés elvész?” Ezt a kérdést úgy (is) lehet interpretálni, hogy az MI tőlem, azaz az embertől várja saját magának az oly mértékű tökéletesítését, hogy az ember – jelen esetben az emberi fordítás – minél inkább háttérbe szoruljon. Természetesen jogos a kérdés, hiszen a mesterséges intelligencia sem „mesterséges” olyan értelemben, hogy emberi produktum: mi hoztuk létre, és mi tökéletesítjük. A folyamat végét ma aligha lehet látni, de azzal tisztában szerettem volna lenni, hogy a szépirodalmi szövegek fordításával vajon hogyan boldogul a ChatGPT. Igaza van a ChatGPT-nek akkor, amikor azt állítja, hogy az ember „kulcsfontosságú”? Valóban csak az emberi fordító képes megőrizni a szöveg „lelkét”? Mennyire fontos az „emberi érintés”?

1.2. Felépítés, a vizsgálat kérdései

Az írás egy esettanulmánynak, egy kísérletnek tekintendő, amelyben arra vállalkozom, hogy emberi fordítások és a ChatGPT által készített fordítások összehasonlításával kiderítsem, hogy jelenleg ki a „jobb”. Azért a ChatGPT-t választottam és nem más fordítóprogramokat (pl. Google Translate, DeepL Translate), mert a ChatGPT – mint a generatív MI egyik fajtája, Chatbot Generative Pre-trained Transformer – nemcsak fordít, hanem villámgyorsan lehet vele kommunikálni: a fordításra, például a szöveg stílusára vonatkozóan lehet elvárásokat megfogalmazni. A ChatGPT képes az általa lefordított szöveget újra átdolgozni, és a fordításait részletes magyarázatokkal ellátni.

Azokból a területekből, amelyek a fordítástudományi kutatásaimban hangsúlyosak, itt kettőt emelek ki: a nyelvi játékok, a nyelvi kreativitás fordíthatóságát, illetve újrateremthetőségét; valamint az intertextuális elemek átültetését, ami érinti az idegenítő és a honosító fordítás⁴ közötti döntés kérdését. Olyan magyar szépirodalmi szövegeket választottam, amelyek nyelvi játékot, illetve intertextuális elemet tartalmaznak, majd összevetem ezek német és angol fordításait, azaz a ChatGPT által készített fordításokat a hivatásos fordítók által készített, nyomtatásban is megjelent fordításokkal. Azért öt szöveg fordításait elemzem, mert ennél kevesebb alapján következtetések nem vonhatók le.

A fordításelemzésnek köztudottan többféle célja lehet. Ebben a tanulmányban nem csupán leíró-összehasonlító célokat követek, hanem – hangsúlyosan – fordításkritikai célokat (is). Ahhoz, hogy megítéljem, mely fordítások a „jobbak”, a következő értékelési szempontokat állítottam fel:

1. Az ember vagy a ChatGPT tudja kreatívabban lefordítani/átültetni/újrateremteni a nyelvi játékokot?
2. Képes-e a mesterséges intelligencia intertextuális elemeket felismerni? Amennyiben igen, akkor meg tudja-e ítélni, hogy a forrásnyelvi intertextuális elemet meg kell-e tartania, vagy pedig célnyelvi intertextuális elemmel kellene helyettesítenie? Ki találja meg a legadekvátabb adaptációs lehetőséget, azaz közelíti meg az ún. „hatásazonosság”-ot, vagyis pragmatikai értéket?

A szövegelemzések tanulságaival, a következtetésekkel kapcsolatban előre hangsúlyoznom kell, hogy a fordításkritika – az értékelési szempontok ellenére – nem lehet teljesen objektív, hanem szükségszerűen szubjektív elemeket is tartalmaz, hiszen minden embernek, így a fordításelemzőnek is, egyéni nyelvtudása, stílusa van. A nyelv- és szövegérzékenység olyannyira egyedi, mint az ujjlenyomat.

⁴ A honosításhoz (ang. domestication) és az idegenítéshez (ang. foreignization) vö. pl. Munday 2008: 144–146; Drahota-Szabó 2015: 102–109.

2. A NYELVI JÁTÉKOK FORDÍTÁSA

2.1. „Lehunyta szemét a szemét”

Az első szövegrész Esterházy Pétertől való (2001: II/162):⁵

[...] Ezért visszafogott lelkesedéssel fogadtam Sztálin halálának hírért. Azt se tudtam, ki az.

– **Lehunyta szemét a szemét** – vigyorgott Roberto, és **ő is lehunyta a szemét**.
Előtte rámkacsintott: – Lefordíthatatlan szójáték – súgta.

A szöveg nyelvi játéka vegyes típusú homonímián alapul, azaz a *szemét* mint lexéma és a *szemét* mint tárgyragos szóalak összecsengésén. A szójáték valóban lefordíthatatlan, hiszen ha németre és angolra lefordítjuk a *lehunyta a szemét* (‘meghalt’) frazeologizmust, ill. helyettesítjük a célnyelvi megfelelőekkel, akkor a szójáték elvesz: ném. *schloss die Augen*; ang. *turned up his eyes*. A ChatGPT felismerte a fordítási nehézséget:

Ez az idézet tökéletesen rávilágít arra, hogy a fordítás, különösen szépirodalmi vagy kulturális kontextusú szövegek esetében, nem pusztán szavak átültetéséről szól, hanem a mögöttes jelentés, hangulat és szándék átadásáról. Nézzük meg részletesebben, hogyan lehetne megközelíteni ennek a „lefordíthatatlan szójátéknak” a fordítását:

Elemzés és fordítási kihívások

Az eredeti szövegben a „Lehunyta szemét a szemét” egy szójáték, amely a következőképpen értelmezhető:

1. Jelentésbeli kettősség:

- „Lehunyta a szemét” – Meghalt, örökre lehunyta a szemét.
- „A szemét” – Szemét, mint mocskos vagy értéktelen dolog (Sztálinra utalva).

2. **Nyelvi struktúra:** A szójáték a magyar nyelv sajátosságaiból ered, ahol a „szemét” szó két jelentéssel bír. Ez a kétértelműség angolul például nem fordítható le egy az egyben.

Az elemzés csak annyiban helyesbítendő, hogy nem arról van szó, hogy a *szemét* szó két jelentéssel bír, hanem két *szemét* szavunk van, azaz két szó esik hangalakjá-

⁵ Esterházy regénye két fő részből áll: az évszám utáni első szám ezt jelzi; a második szám pedig a számozott fejezetre vonatkozik. A szövegrész nyomtatásban megjelent, hivatalos német és angol fordításainak elemzéséhez vö. Drahot-Szabó 2014a: 51–52; 2016: 14–15. A szövegpéldákban a kiemelés félkövér szedéssel minden esetben tölem való – D.-Sz. E.

ban egybe. A ChatGPT az elemzések után a következő lehetséges angol fordításokat adta:

A): Egyenértékű szójáték keresése

Ha az angol célközönség számára fontos a szójáték megtartása, akkor egy kreatív, nem szó szerinti megoldást kell találni:

- „He closed his eyes like the trash he was.”
(Az „eyes” és „trash” között nincs szójáték, de a jelentés kifejezésre jut.)

B): Szójáték nélküli fordítás, a kontextus hangsúlyozásával

- „He shut his eyes for good, like the worthless man he was.”
(Itt a szójáték elvész, de az eredeti mondat érzelmi töltete megmarad.)

C): Meta-kommentár beillesztése

Ha a fordító meg akarja magyarázni a szójátékot:

- „He closed his eyes for good. In Hungarian, this also means ‘the trash closed his eyes,’ making it a play on words.”
- (Ez a megoldás kissé széttördeli a szöveget, de hű marad a tartalomhoz és a kontextushoz.)

A fenti fordítási lehetőségeket a ChatGPT így kommentálta:

Tágabb kontextus – emberi beavatkozás fontossága

Egy ilyen szójáték megoldása kiváló példa arra, hogy miért fontos az emberi kreativitás és kulturális érzékenység a fordítás során. Egy mesterséges intelligencia talán felismerné a „szemét” szó kettős jelentését, de nem tudná olyan módon újraalkotni, hogy az egy idegen nyelvi közönség számára is hatásos legyen.

Az emberi fordító képes:

- Kreatív megoldásokat találni a kulturális és nyelvi különbségek áthidalására.
- Eldönteni, hogy a szójátékot, az érzelmi töltetet, vagy a narratív folytonosságot helyezi előtérbe.

Ez az idézet tehát egyszerre kihívás és lehetőség, hogy megmutassuk a fordítás művészi és intellektuális oldalát.

A ChatGPT elemzése helyénvaló, ugyanakkor mindhárom fenti fordítási javaslatot el kell vetnünk. Egyikben sincs olyan nyelvi játék, amely kreatív módon humor forrása lenne, és egyik sem eredményez „lefordíthatatlan szójáték”-ot. A harmadik megoldás pedig még erőltetett és terjengős, „túlmagyarázós” is. Ezek után ezzel a megjegyzéssel kértem a ChatGPT-től a fordítást: „Olyan fordításokra van szüksé-

gem, amelyek újratерemtik a magyar eredeti nyelvi játékát.” Így született a következő angol fordítás:

That’s why I greeted the news of Stalin’s death with restrained enthusiasm. I didn’t even know who he was.

“He closed his eyes like the trash he was,” Roberto grinned, **and then he closed his eyes too.** Before that, he winked at me: “An untranslatable pun,” he whispered.

A ChatGPT magyarázata a fenti fordításához:

Az angolban az „eyes” és „trash” közötti jelentésbeli különbség miatt a szójátékot nem lehet pontosan visszaadni. Ehelyett a mondat hangulatát és sértő élet hangsúlyoztam. A „trash” sértésként jól működik angolul.

Mint látjuk: a ChatGPT az első lépésben, már az elemzésében is megadott első lehetőséget építette be a szövegbe.

Mivel a fenti fordítással – és az első német fordítással – nem voltam megelégedve, ezért tovább pontosítottam a feladatot:

A fenti magyar szöveget lehetne úgy fordítani németre és angolra, hogy keresnél egy olyan szinonimát a „szemét”-re (‘szemét, hitvány ember’ jelentésben), és egy olyan kifejezést a „lehunyta a szemét” (‘meghalt’ jelentésben) frazeologizmusra, amelyekben a két „szemét” hangalakjában összecseng, azaz hasonló, és így nyelvi játékot eredményez. Meg tudod ezt oldani?

A ChatGPT – az iránymutatásaim alapján – látszólag szót fogadott: „Igen, próbálok olyan német és angol változatokat készíteni, amelyek megfelelnek a kérésednek, és újratерemtik az eredeti magyar szójáték hangalakbéli összecsengését és humorát”. Ezek után született a ChatGPT módosított angol fordítása:

That’s why I greeted the news of Stalin’s death with restrained enthusiasm. I didn’t even know who he was.

“He shut his lids like the lout he was,” Roberto grinned, **and then he shut his eyes too.** Before that, he winked at me: “An untranslatable pun,” he whispered.

Az új angol fordításhoz fűzött magyarázata:

Az (sic!) „shut his lids” (‘lehunyta a szemét, meghalt’) és a „lout” (‘hitvány ember’) között az alliterációval teremtettem hasonlóságot. Bár a „lids” és „lout” hangalakja nem azonos, az angolban ez közelebb áll a szójátékhoz.

Az tény, hogy ebben a fordításban már van „legalább” alliteráció, ugyanakkor a ChatGPT nem teremtett lefordíthatatlan szójátékot.

Most pedig vessük össze a ChatGPT angol fordítását Sollosy Judithéval (Esterházy 2004b: II/162):

Consequently, I greeted the news of Stalin’s death with subdued good cheer. Also, I didn’t even know who he was.

„Lehunyta szemét a szemét,” Roberto said with a grin, **then he too proceeded to close his eyes.** But first he winked at me, **“An untranslatable pun.”**

Mivel az angolul olvasó valószínűleg nem tud magyarul, ill. ha angolul olvas, akkor „angolul gondolkodik”, nem sok esély van rá, hogy tudja értelmezni, mire vonatkozik ez a megjegyzés: „An untranslatable pun”, illetve nem érti, hogy a magyar eredetiben meghagyott szövegrész vajon mitől lefordíthatatlan. A kérdés az, hogy a szójáték valóban lefordíthatatlan-e, mégpedig „emberi érintés”-sel.

Az „emberi érintés” Bozai Ágota hivatásos fordító érdeme, aki keresett szinonimákat a *szemét*-re a ’szemét ember’ jelentésben, valamint olyan kifejezéseket ’meghalt’ jelentésben, amelyek az előbbivel összecsengenek, és ezáltal olyan kreatív nyelvi játékokat eredményeznek, amelyek angolról visszafordítva valóban lefordíthatatlan szójátékok:

- *The wasteman went west.* (*waste* ’szemét’ + *to go west* ’meghalni’; szó szerint: ’nyugatra menni’)
- *The rat hopped on the last rattler.* (*rat* ’patkány’ + *to hop on the last rattler* ’felugrani, felpattanni az utolsó tehervonatra’, azaz ’eltűnni’)
- *He became bugfood, that bugger.* (*bugfood* ’rovareledel, poloskaétek’ + *bugger* ’csirkefogó, gazember, szarházi’)
- *That turd turned up his shoes.* (*turd* ’szar’, azaz ’szarházi’ + *to turn up his shoes* ’feldobta a pacsirtát’, azaz ’meghalt’)

Az utolsóként megadott fordítás további alliterációval – véleményem szerint (D.-Sz. E.) – még játékosabb: *That turd turned up his toes.*

Nagy Gábor⁶ fordítási javaslatai közül itt csak egyet említek, amely szintén lefordíthatatlan nyelvi játékot eredményez, valamint alliteráció is van benne: *Over and done, dictator’s gone.*

Ezek után nézzük meg a ChatGPT első német fordítását:

⁶ Nagy Gábor fordító- és tolmácsolást végzett elsőéves PhD-hallgató a Szegedi Tudományegyetemen (Nyelvtudományi Doktori Iskola, Német nyelvészet program).

Deshalb nahm ich die Nachricht von Stalins Tod mit gedämpfter Begeisterung auf. Ich hatte keine Ahnung, wer das überhaupt war.

„**Er hat seine Augen geschlossen** – wie der Dreck, der er war“, grinste Roberto und **schloss ebenfalls die Augen**. Vorher zwinkerte er mir zu: „**Ein unübersetzbares Wortspiel**“, flüsterte er.

A ChatGPT fordításmagyarázata:

A „szemét” kettős jelentését itt a német „Dreck” (szemét) szóval próbáltam átadni, ami szintén sértésként használható. Bár az „Augen” (szemek) és a „Dreck” között nincs közvetlen kapcsolat, a szöveg kontextusa lehetővé teszi a szójáték érzelmi töltetének újratерemtését.

A ChatGPT – az iránymutatásaim alapján készült – új fordítása:

Deshalb nahm ich die Nachricht von Stalins Tod mit gedämpfter Begeisterung auf. Ich wusste nicht einmal, wer er war.

„**Er hat die Augen zugemacht** – als der Abfall, der er war“, grinste Roberto und **schloss ebenfalls die Augen**. Vorher zwinkerte er mir zu: „**Ein unübersetzbares Wortspiel**“, flüsterte er.

Az új német fordításhoz fűzött magyarázata:

Az „Augen zugemacht” (’lehunyta a szemét, meghalt’) és az „Abfall” (’szemét, hitvány ember’) közötti kapcsolat hangalakban nem teljesen azonos, de közel áll egymáshoz, és működőképesen hozza létre a szójátékot. A „zugemacht” (’bezárta’) és „Abfall” (’szemét’) összekapcsolása játékos áthallást teremt.

A ChatGPT végső magyarázatában nehezen értelmezhető, hogyan teszi lehetővé „a szöveg kontextusa” „a szójáték érzelmi töltetének újratерemtését”, ugyanis éppen magát a szójátékot kellett volna újratерemteni. Lefordíthatatlan szójátékról pedig nincs is szó sem az első, sem a második fordításában, hiszen a kérdéses szövegrész egy az egyben visszafordítható magyarra: „Er hat seine Augen geschlossen”, azaz „lehunyta a szemét”, illetve „Er hat die Augen zugemacht”, azaz „becsukta a szemét”, tehát ’meghalt’. Ezen kívül a ChatGPT még csak annyit tett, hogy a *Dreck*-et kicserélte *Abfall*-ra. Nem érthetünk tehát egyet azzal az állításával, amely szerint a fordítása – mint mondja – „működőképesen” hozza létre a szójátékot, hiszen a játék nem működik, nincs „játékos áthallás”.

Vizsgáljuk meg ezek után Mora Terézia fordítását (Esterházy 2004a: II/162):

Deswegen nahm ich die Todesnachricht Stalins eher mit zurückhaltender Begeisterung auf. Ich wußte nicht einmal, wer das war.

»**Aus die Maus**«, Roberto grinste **und schloß die Augen**. Davor zwinkerte er mir zu. »**Unübersetzbares Wortspiel**«, flüsterte er.

Az teljesen nyilvánvaló, hogy a *szemét* lexéma és a *szemét* szóalak egybeesésén alapuló nyelvi játék nem ültethető át. Ugyanakkor Mora Terézia egy olyan frazeologizmust épít a szövegbe, amely frazeológiai jelentésében a szöveggel kompatibilis, és ezen felül valóban lefordíthatatlan szójáték. Az *aus die Maus* idiomatikus jelentése ugyanis: 'kész, vége, ennyi volt' (azaz jelen esetben: 'meghalt'), és magyarra lefordítva szójátékot eredményez [kiment/elment/kint van a kisegér⁷], hiszen a szókapcsolat frazeológiai jelentése nem következtethető ki a komponensek jelentéseinek az összegéből. Mivel idiomatikus frazeologizmusról van szó, nem additív a jelentése. Összegezve megállapítható: az emberi fordítás, azaz Mora Terézia fordítása a jobb, mert kreatív nyelvi játékot tartalmaz. Végül egy másik fordítási javaslat tőlem (D.-Sz. E.): *der Schund ist für immer verschwunden*.

A fordítások összegző értékelése előtt idézem a ChatGPT indoklását a német és az angol fordításaihoz:

Miért ilyen a fordítás?

Mindkét esetben a cél az volt, hogy megőrizsem a szöveg ironikus és gúnyos hangnemét, miközben a szójátékokat a célnyelvben érthető módon adtam vissza. Ez egy kompromisszum: a szó szerinti fordítás helyett a hatást és a jelentést helyeztem előtérbe.

Az érvelés erősen sántít: a ChatGPT választékosan fogalmaz ugyan, de tulajdonképpen „mellébeszél”. Nehezen értelmezhető az, hogy a „jelentést helyezte előtérbe”, hiszen sokfajta jelentés létezik, s a fordításban éppen annak az eldöntése a kulcsfontosságú, hogy melyik jelentés átültetésén van a hangsúly annak érdekében, hogy a hatás hasonló legyen.

Összegzésként tehát megállapítható: a ChatGPT próbálkozott ugyan, de a fordításai nem eredményeztek nyelvi játékot, lefordíthatatlan szójátékot. Ezzel szemben az emberi fordítás, azaz Mora Terézia és Bozai Ágota fordításai átültették a célnyelvi szövegbe a frazeologizmus idiomatikus jelentését is, s emellett azok literális, vagyis szó szerinti olvasatával – egy literalizációs játékkal – valóban (magyarra) lefordíthatatlan szójátékot hoztak létre.

⁷ A frazeologizmus a *Sendung mit der Maus* című televíziós gyermekműsorra vezethető vissza: az adás végén az „Aus die Maus” felirat jelenik meg a képernyőn, miközben a kisegér elbúcsúzik a gyerekektől (vö. Duden 2013: 498–499).

2.2. „Szabadság, szerelem, E2 kell nekem”

A következő szövegrész német és angol fordításánál is azt kértem a ChatGPT-től, hogy „a célnyelvi szövegekben is legyen nyelvi játék”. A magyar eredeti szöveg (Garaczi 1998: 106):⁸

Hód szívósan védekezik, és mikor a főtitkár azzal az elkoptatott rigmussal próbálja lealázni, hogy **huszár a szélen sakkozóra szégyen**, arcába vágja, **szabadság, szerelem, E2 kell nekem**. Kádár viczorogva letépi magáról a második maszkot, és kiderül, hogy mégse őzragu volt a vacsora, hanem mégis csak **emberbecsinált**.

A ChatGPT német fordítása:

Der Biber verteidigt sich hartnäckig, und als der Generalsekretär versucht, ihn mit dem abgedroschenen Spruch **„Ein Springer am Rand ist für einen Schachspieler Schand’!”** zu erniedrigen, schleudert er ihm entgegen: **„Freiheit, Liebe – E2 ist mein Streben!”** Kádár reißt grinsend seine zweite Maske herunter, und es stellt sich heraus, dass das Abendessen doch kein Hirschgulasch war, sondern tatsächlich **Menscheneintopf**.

A ChatGPT magyarázata a német fordításához:

- Az „Ein Springer am Rand ist für einen Schachspieler Schand’!” kifejezéssel a magyar sakkszabályokra utaló nyelvi játékot egy német sakkozókörben ismert közmondással helyettesítettem.
- Az „E2 kell nekem” német változata („E2 ist mein Streben”) megőrzi a szójátékot és az eredeti ritmust is.
- Az „emberbecsinált” (Menscheneintopf) szójátékot a német megfelelővel egyszerűen és humorosan oldottam meg.

A ChatGPT magyarázatával egyetértek. A fenti fordítás kétségtelenül rendkívül jó: 1. a szövegbe épített kifejezés valóban általánosan ismert a német sakkozók körében: *(Ein) Springer am Rand bringt Kummer und Schand’*, tehát a ChatGPT egy magyar intertextuális elemet egy ekvivalens némettel helyettesített; 2. a másik intertextuális utalást, azaz a Petőfi Sándor *Szabadság, szerelem* című versét idéző nyelvi játék fordítása ritmusos, rímelt; 3. az *emberbecsinált*-nak *Menscheneintopf*-al való fordítása szintén illik a szöveg stílusához, annak makroszintjén is.

⁸ A szöveg hivatásos fordítók által készített német és angol fordításainak az elemzéséhez vö. Drahot-Szabó 2014a: 55; 2016: 15–16.

Deréký Pál és Seidler Andrea hivatalos német fordítása (Garaczi 1999: 215–216):

Biber wehrt sich hartnäckig, und als ihn der erste Sekretär mit dem abgedroschenen *Springer an der Seite führt dich in die Pleite* erniedrigen will, hält er ihm entgegen: *Laß du das Rößlein traben, ich will den Läufer haben*. Kádár reißt sich zähnefletschend auch die zweite Maske vom Gesicht, es stellt sich heraus, dass es doch kein Rehragout zum Abendessen gegeben hatte, sondern **Menscheneintopf**.

Ha ezt a fordítást összehasonlítjuk a ChatGPT fordításával, akkor a legfontosabb különbség az, hogy a Petőfi Sándor versét idéző intertextuális utalást Deréký Pál és Seidler Andrea egy német intertextuális elemmel helyettesítette, mégpedig a „Pfeifer, lass’ dein Rösslein traben” kezdetű népdallal. Ez rendkívül kreatív fordítási megoldás, hiszen a rím és a poliszém szavak kettős olvasata nyelvi játékot eredményeznek (*Rösslein* ’lovacska’; *Läufer* ’jól futó ló’; a sakkbán: ’futó, futár’).

A ChatGPT angol fordítása:

The Beaver defends himself stubbornly, and when the General Secretary tries to humiliate him with the worn-out line, “**A knight on the rim is a chess player’s whim!**”, he snaps back: “**Freedom, love – E2 is what I dream of!**” Kádár tears off his second mask with a grin, revealing that dinner wasn’t venison stew after all, but rather a **human hotpot**.

A ChatGPT magyarázata az angol fordításhoz:

- A „huszár a szélen” helyett az angol „A knight on the rim is dim” szabályt rímelő variációban használtam („whim”).
- Az „E2 kell nekem” angol fordítása („E2 is what I dream of”) megőrzi a játékoságot és a veresszerűséget.
- Az „emberbecsinált” angol megfelelője („human hotpot”) szintén humoros, és az eredeti jelentést megtartja.

Az angol fordítás éppúgy jó, mint a német, ugyanis az angol sakkozók körében szintén ismeretes a mondás: *A knight on the rim is grim/dim*. A *whimmel* való csere tulajdonképpen felesleges is, hiszen a rím anélkül is meglett volna. A Petőfi-versre utaló intarziás játék ritmusos, rímelő.⁹

Nagy Ildikó Noémi angol fordításának már a terjedelme is elárulja, hogy a nyelvi kreativitás átültetését úgy oldotta meg, hogy a kérdéses szövegrészeket kihagyta

⁹ Az intarziához, mint a nyelvi játékok egyik fajtájához vö. Forgács 2005: 267–271.

(Garaczi 2002: 119). Így a fordításában nincs nyelvi lelemény. A fordításban hiányzik az emberi „érintés”:

Gopher played chess well, but when the Prime Minister tried to use an old chess trick and Gopher caught him, Kadar ripped off his second mask, and said it really was human liver they served at the Berlin Restaurant.

A ChatGPT magyarázata mindkét fordításához: „Mindkét fordítás célja az volt, hogy a nyelvi játékok eredeti hangulatát és szellemiségét átültessük a célnyelvre.” **Összegzésként** elmondható, hogy ez sikerült: mindkét fordítás kreatív. Az angol fordítás esetében a ChatGPT egyértelműen jobb; a német fordításban a ChatGPT megközelíti az emberi fordítást.

3. INTERTEXTUÁLIS ELEMEEK FORDÍTÁSA

A különböző intertextualitás-koncepciókra itt – a terjedelmi korlátok miatt – nincs mód kitérni. Annyit azonban meg kell jegyezni, hogy az itt elemzett szövegrészekben referenciális intertextualitásról van szó. A referált szöveg az első esetben egy vers, a másik két esetben pedig dal.¹⁰

3.1. „Bendegúznak vére”

A szövegösszefüggés: az én-elbeszélő nővére az édesanyjukkal a Himnuszt tanulja (Borbély 2013: 20).

Makacsul hallgat. Úgy tesz, mintha a könyvet nézné. De nem azt nézi. A Himnuszt tanulja. Én már tudom a második versszakot is, csak nem értem. **Bendegúznak vére... Nem tudom, kicsoda Bendegúz.**

A szövegrészlet intertextuális elemet tartalmaz: a magyar olvasónak Kölcsey Ferenc „Himnusz”-át, annak a második versszakát idézi:¹¹

„Őseinket felhozád
Kárpát szent bércére,
Általad nyert szép hazát

¹⁰ Az intertextualitás-koncepciókhoz, az intertextualitás fajtáihoz, valamint az ezekre vonatkozó szakirodalomhoz vö. Drahot-Szabó 2015: 45–58. A daloknak mint intertextuális elemeknek a fordításához vö. Drahot-Szabó 2014b: 52–63; 2018: 419–421.

¹¹ Forrás: Király István–Klaniczay Tibor–Pándi Pál–Szabolcsi Miklós (szerk.) (1978): *Hét évszázad magyar versei*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. pp. 877–878.

Bendegúznak vére.

S merre zúgnak habjai
Tiszának, Dunának,
Árpád hős magzatjai
Felvirágoznak.”

A „Bendegúznak vére” sor a magyarok hun eredetére utal: Bendegúz hun vezér volt, Attila és Buda apja.

A szövegrészlet fordításánál előre felhívtam a ChatGPT figyelmét erre: „Nem hiszem, hogy a német célnyelvi olvasó tudja, ki is Bendegúz. Ezért talán lehetne másképp fordítani, vagy magyarázni, a megoldást rád bízom.” A ChatGPT válasza: „Küldd nyugodtan a szövegrészletet, és igyekszem olyan német fordítást készíteni, amely a magyar szöveg hangulatát, jelentését és nyelvi játékait is visszaadja, figyelembe véve a német olvasók kulturális ismereteit.” A ChatGPT német fordítása, amely – ígérete szerint – „figyelembe veszi a kulturális különbségeket és magyarázatot ad Bendegúz személyére”:

Er schweigt hartnäckig. Er tut so, als würde er in das Buch schauen. Aber er schaut es nicht an. Er lernt die Nationalhymne auswendig. Ich kenne schon die zweite Strophe, nur verstehe ich sie nicht. **„Bendegúzs Blut ... Ich weiß nicht, wer dieser Bendegúz ist – wahrscheinlich eine historische Gestalt, die hierzulande jeder kennt.“**

A ChatGPT megjegyzései a saját fordításához:

- A „Bendegúzs Blut” fordításában megtartottam az eredeti nevet, hogy a frazeologizmus hatását megőrizsem.
- A magyarázat („wahrscheinlich eine historische Gestalt, die hierzulande jeder kennt”) hozzáadásával a német olvasó számára érthetővé tettem, hogy Bendegúz egy ismeretlen, de vélhetően fontos figura a szöveg kontextusában.

Miután a ChatGPT felajánlotta, hogy kérésemre még szívesen „finomít” a fordításon, a következőképpen helyesbítettem a fenti magyarázatát: „Bendegúz nem »a szöveg kontextusában«, azaz a regényben fontos »figura«, hanem egy intertextuális utalás a Himnuszra.” A ChatGPT válasza:

Köszönöm a pontosítást! Így módosítom a fordítást, hogy tükrözze a Himnuszra tett intertextuális utalást, miközben a német olvasó számára is érthető marad:

Er schweigt hartnäckig. Er tut so, als würde er in das Buch schauen. Aber er schaut es nicht an. Er lernt die Nationalhymne auswendig. Ich kenne schon die zweite Strophe, nur verstehe ich sie nicht. **„Bendegúzs Blut ...“ Ich weiß nicht,**

wer dieser Bendegúz ist – offenbar eine Figur aus der ungarischen Geschichte, auf die im Text der Hymne angespielt wird.

A ChatGPT magyarázata az általa módosított fordításhoz:

- A (sic!) „offenbar eine Figur aus der ungarischen Geschichte” kifejezéssel egyértelművé tettem, hogy Bendegúz a Himnusz szövegében található, nem pedig a regény egyik alakja.
- Ezzel a megoldással a német olvasó megérti, hogy intertextuális utalásról van szó, még akkor is, ha a Himnusz konkrét szövegét nem ismeri.

Egy újabb javaslattal éltem: Mi a véleményed arról, ha Bendegúz helyett így fordítjuk: „Árpáds Söhne... Ich weiß nicht, wer Árpád ist.” Ezzel a javaslatommal a ChatGPT egyetértett:

Ez a megoldás működhet, mivel az „Árpád” név szélesebb történelmi kontextust sugall, amely a német olvasók számára is érthetőbb lehet. Az „Árpád” a magyar történelem közismert alakja, így az olvasó könnyebben összekapcsolhatja a szöveget a magyar kulturális örökséggel. Az ilyen adaptáció ugyan eltávolodik az eredeti „Bendegúz” névtől, de a Himnusz intertextualitását és a történelmi utalást megőrzi.

Egy lehetséges német fordítás ezzel a megközelítéssel:

Er schweigt hartnäckig. Er tut so, als würde er in das Buch schauen. Aber er schaut es nicht an. Er lernt die Nationalhymne auswendig. Ich kenne schon die zweite Strophe, nur verstehe ich sie nicht. „**Árpáds Söhne ...“ Ich weiß nicht, wer dieser Árpád ist.**

A ChatGPT ez utóbbi fordításának az „előnyeit” így összegezte:

- A (sic!) „Árpáds Söhne” kifejezés szintén megőrzi a Himnusz patetikus és történelmi hangulatát.
- Az „Árpád” név a német olvasók számára is értelmezhető, mivel a magyar honfoglalás vezetőjeként Árpád neve ismert lehet.

Ez a megközelítés egy kicsit szabadabb, de bizonyos helyzetekben praktikusabb lehet, különösen, ha a fordítás célja, hogy a kulturális kontextust a célnyelvi közönség számára érthetőbbé tegye. Mit gondolsz, működhet így?

Ebben a „kísérlet”-ben volt némi „csalás”. A ChatGPT-vel történt kommunikációnak, az átdolgozási kéréseimnek, a fordítási javaslataimnak a célja ugyanis annak az ellenőrzése volt, hogy a ChatGPT vajon eljut-e addig, ameddig az emberi fordítás, s ha igen, akkor ez meddig tart. Egyértelmű rávezetéssel sikerült ugyan, de csak ne-

hézkesen, egy hosszadalmas folyamatban, egyértelmű „emberi vezérléssel”. Azaz: kellett az emberi „érintés” ahhoz, hogy eljussunk Heike Flemming és Lacy Kornitzer német fordításához (Borbély 2014: 20). Ők ugyanis – helyesen – eleve úgy döntöttek, hogy *Bendegúzt Árpáddal* helyettesítették, hiszen ez utóbbi neve ismertebb lehet a célnyelvi olvasóknak:

Sie schweigt stur. Sie tut so, als blicke sie das Buch an. Aber sie blickt es nicht an. Sie lernt die Nationalhymne. Ich kann sogar schon die zweite Strophe, ich verstehe es nur nicht. **Árpáds Söhne ... Ich weiß nicht, wer Árpád ist.**

Ezek után nézzük meg a ChatGPT angol fordítását:

She listens stubbornly. She pretends to be looking at the book. But she's not looking at it. She's learning the national anthem. I already know the second verse, but I don't understand it. **'Bendegúz's blood...' I don't know who Bendegúz is.**

Ottilie Mulzet angol fordítása (Borbély 2016: 12):

She is stubbornly silent. She pretends to be looking at the book. But she isn't looking at it. She is learning the national anthem. I've even learned the second stanza already, I just don't understand it. **"The blood of Bendegúz ..." I have no idea who Bendegúz is.**

Összegezve: a ChatGPT is, és Ottilie Mulzet is szöveghűen fordítottak. Ez ebben az esetben akár indokolt is lehet, hiszen a szövegben is éppen arról van szó, hogy az elbeszélő sem tudja, kicsoda Bendegúz. Ugyanakkor úgy vélem, hogy ha a célnyelvi olvasókat, az ő minden bizonnyal hiányzó háttérismeretüket vesszük figyelembe, akkor Heike Flemming és Lacy Kornitzer fordítása a jobb, még akkor is, ha arra sincs semmiféle garancia, hogy a célnyelvi olvasónak Árpád személye ismert. Amiben viszont a ChatGPT „kiváló”: pillanatokon belül válaszol, magyaráz. Az persze kérdés, hogy a választékos megfogalmazás mennyiben csak terjengős és patetikus mellébeszélés. A fordítások végeztével megkérdeztem tőle: „Te tudod, hogy jön ide Bendegúz?” A válasza:

Igen, Bendegúz egy történelmi és irodalmi név, amely a magyar kultúrában jelentős szerepet játszik, főleg a magyar mondák és legendák világában. A Himnuszban található „Bendegúznak vére” sor egy metafora, amely a magyar nép történelmi harcait és küzdelmeit idézi. Bendegúz maga is egy legendás alak lehet, akit a költő a magyar nemzet hőseiként vagy ősi vezetőiként emleget.

A név eredetileg a magyar nép mitológiájában szereplő hősökre utalhat, és a „vére” kifejezés arra utalhat, hogy a nemzet hősi örökségét, bátorságát hordozza a jelen nemzedék. A vers szimbolikus értelemben tehát nem konkrét személyt, hanem inkább a magyar történelem és hőstettek örökségét képviseli.

A sor így az összetartozás, a nemzeti identitás és a múlt hőseinek tiszteletét fejezi ki.

3.2. „Virágéknál ég a világ, sütik már a rántott békát”

A következő szövegrészletet ezzel a megjegyzéssel küldtem fordításra a ChatGPT-nek: „Fontos tudni azt, hogy a következő szituációról van szó: a szülők elmennek a gyerekekkel egy étterembe, és németnek, vagy osztráknak kell magukat kiadni, tehát a szülők előre megmondták a gyerekeknek, hogy az étteremben csak németül szabad beszélniük, magyarul nem.” A ChatGPT ígérete: „Küldd nyugodtan a szöveget, és elkészítem a német és angol fordítást úgy, hogy a helyzethez illő kulturális és stilisztikai árnyalatokat is figyelembe veszem.” A fordítandó szöveg Esterházy Pétertől való (2001: II/197):

Még békacombot is ettünk!

Én izgatottan igen, öcsém elszántan nem, húgunk észre sem vette. Dudorásztunk, de a rosszul megválasztott nyelv miatt azonnal letiltattunk.

– **Virágéknál ég a világ, sütik már a rántott békát, zimmezumm, zimmezumm, recefice bumbumm!**

Ez idáig azt hittük, ezek a Virágék szegények. Mégiscsak egy népdal!

A ChatGPT fordításai – állítása szerint – „igyekeznek megőrizni a szöveg játékoságát és humorát, alkalmazkodva a megadott kontextushoz”. A német fordítás:

Wir haben sogar Froschschenkel gegessen! Ich aufgeregt ja, mein kleiner Bruder entschlossen nein, und unsere kleine Schwester hat es nicht einmal bemerkt. Wir summten vor uns hin, aber wegen der schlecht gewählten Sprache wurden wir sofort gestoppt. – **Bei den Blumen brennt ein Licht, sie braten schon die Frösche in Sicht, zimmezumm, zimmezumm, ratzfatz bumbumbumm!** – Bis dahin dachten wir, diese Familie Blumen sei arm. Es ist doch ein Volkslied!

A ChatGPT angol fordítása:

We even had frog legs! I excitedly yes, my little brother determinedly no, and our little sister didn't even notice. We hummed to ourselves, but because of the poorly chosen language, we were immediately silenced. – **At the Flowers' house, the lights are on, frying up the frogs 'til they're gone, zimmezumm,**

zimmezumm, tick-tock boom-boom-boom! – Until then, we thought this Flowers family was poor. But after all, it's a folk song!

A ChatGPT szerint: „Mindkét fordítás igyekezett a gyermekien humoros és játékos hangulatot fenntartani, miközben az adott nyelvi kulturális kontextusban érthetővé és szórakoztatóvá tette a szöveget”. Kétségtelen, hogy a ChatGPT fordításai „szórakoztatók”, azaz ritmusosak, rímelnek. Ugyanakkor a ChatGPT éppen azt hagyta figyelmen kívül, amire előre felhívtam a figyelmét: a gyerekeknek megtiltották, hogy megszólaljanak magyarul. Ha viszont lefordítjuk az ismert magyar gyermekdalt németre, ill. angolra, akkor nem világos, hogy a gyerekek miért lettek „letiltva”, hol van itt „a rosszul megválasztott nyelv”. Mora Terézia mindezt természetesen felismerte, ezért a dalt meghagyta a magyar eredetiben (Esterházy 2004a: II/197):

Wir aßen sogar Froschschenkel!

Ich aufgeregt ja, mein Bruder entschlossen nicht, unsere Schwester bemerkte sie gar nicht. Wir summten vor uns hin, aber wegen der falsch gewählten Sprache wurden wir sofort zensiert.

»**Virágéknál ég a világ, sütik már a rántott békát, zimmezumm, zimmezumm ...**« Und so weiter. **Ungarisches Volkslied. Gewisse Familie Virág beim Fröschebraten.** Und wir dachten immer, diese Virágs waren arm! Ist schließlich ein Volkslied!

Amellett, hogy a dalszöveg maradt magyar, Mora Terézia egy explikációt is beiktatott a szövegbe, amely szerint egy magyar népdalról van szó.¹² Így kompenzálta a németül olvasók – minden bizonnyal hiányzó – háttértudását. A dal nem véletlenül jutott a gyerekek eszébe, hiszen miközben ők békacombot esznek, Virágék meg éppen békát sütnek.

Sollosy Judith hasonló fordítási megoldást alkalmaz (Esterházy 2004b: II/197):

We even had frog legs, I excitedly yes, my brother adamantly no, while our sister never knew what hit her. We started humming a tune, but due to our choice of language, were quickly put on hold.

”**Virágéknál ég a világ, sütik már a rántott békát, zimmezumm, zimmezumm, re-cefice bumbumbum!**” **Poor Virágs, their house on fire, and they gotta eat fried frog legs, tra-la-la, tra-la-la, lah-de-dah-de lah-lah-lah.**

And there we were, thinking all the time that the Virágs were poor! No wonder. What can you expect of a folk song?

¹² A betoldást aláhúzással jelöltem, az angol fordításban szintén – D.-Sz. E.

Az angol fordításban is megmaradt a dal a magyar eredetiben, és Sollosy Judith szintén magyarázatot iktatott be. A magyarázatban csak annyi nem pontos, hogy az „ég a világ” nem azt jelenti, hogy ’ég a házuk’ („their house on fire”). A *világ* jelentése a régies, illetve népies nyelvhasználatban ’világosság, fény’, így az *ég a világ*, illetve a *világot gyűjt* kifejezésekben is (vö. Pusztai 2003: 1461).

Összegzőként elmondható, hogy Mora Terézia és Sollosy Judith fordításai a jók. A ChatGPT ugyanis nem ismerte fel, hogy a magyar gyermekdalt meg kell hagynia az eredetiben.

3.3. „Putakesz, Putakesz, ott lakom én”

A következő vidám hangulatú, humoros szövegrészletben ESTERHÁZY arról mesél, hogyan játszottak kiskorukban az édesapjukkal. Az intertextuális elem egy több szövegváltozatban is elterjedt nótá:¹³

Putakesz, Putakesz, ott lakom én.

Ott gyártjuk a tejet, Riska meg én.

A Riska lába közt van egy kebel,

Melyet a tej végett cupfolni kell.

Refrén:

Hollári-ári hollári hó,

Hollári, hollári, hollári hó,

Hollári-ári hollári hó,

Hollári, hollári, hó, hejhó.

Putakesz, Putakesz, ott lakom én.

Ott gyártjuk a tejet, Riska meg én.

Tisztaság nálunk a legfőbb erény,

Tejet a patakban megmosom én. (Refrén)

Putakesz, Putakesz, ott lakom én.

Ott gyártjuk a tejet, Riska meg én.

Vasárnap a Riska nem ad tejet,

Egyre csak azt bögi, munkaszünet. (Refrén)

¹³ Forrás: old98.mtsz.org/dalok/dal0130.html (letöltve: 2025. 03. 03.).

A különböző variánsokban például *Putakesz* (vagy: *Putakesz*) helyett *Bumfalva*, ill. *Bumfalva* szerepel, vagy pedig *Riska* helyett *Szepe(ke)*, ill. *cupfolni* (← ném. *zupfen*) helyett *rángatni*.

A magyar eredeti (Esterházy 2001: II/139):

Főleg az ősies magyarokról mesélt. Vagy hősies. Csaba királyfiról, hogy csillagporos lett a paripájának a patája. És utánozni is tudta a pata dobogását, ha a Csaba királyfi flaszteren lovagolt, például Gyöngyösre vagy Hatvanba. Flaszteres lódobogásban verhetetlen az apám. Mi is megtanultuk. Tudok én is. De egy egész fűvószenekart csak ő bírt utánozni, blaszuszik, cintányérral, harsonákkal vagy mikkel, lehetek vagy hatan (a zenekar tudniillik), de ehhez az kellett, hogy vagy nagyon jókedve legyen, vagy kicsit be legyen rúgva.

– **Putakesz, putakesz, ot (sic!) lakom én, ot (sic!) csinál a tejet tehén meg én, a tehén lápa (sic!) közt van egy kebel, melyet a tej végett cupfolni kell.**

És akkor mi már azt is tudtuk, mi az a tehén. A tehén az tehén, ha-ha-ha!

A ChatGPT így fordította a szöveget németre:

Er erzählte hauptsächlich von den alten ungarischen Kriegern. Oder von den tapferen. Von König Csaba, dass der Huf seines Pferdes mit Sternenstaub bedeckt war. Und er konnte sogar das Hufgetrappel nachahmen, wenn der König Csaba auf dem Pflaster ritt, zum Beispiel nach Gyöngyös oder Hatvan. Im Hufgetrappel auf dem Pflaster war mein Vater unbesiegbar. Auch wir haben es gelernt. Ich kann es auch. Aber ein ganzes Blasorchester konnte nur er nachahmen, Blasmusik, mit Becken, Posaunen oder was auch immer, es konnten etwa sechs Leute (das Orchester nämlich) sein, aber dazu musste er entweder sehr guter Laune sein oder ein wenig betrunken.

– **Putakesz, putakesz, ot (sic!) lakom én, ot (sic!) csinál a tejet tehén meg én, a tehén lápa (sic!) közt van egy kebel, melyet a tej végett cupfolni kell.**

Und dann wussten wir auch schon, was eine Kuh ist. Die Kuh ist eine Kuh, ha-ha-ha!

A ChatGPT angol fordítása:

He mainly talked about the ancient Hungarians. Or the heroic ones. About King Csaba, that the hoof of his horse was covered in stardust. And he could even imitate the sound of the hooves when King Csaba was riding on the cobblestones, for example to Gyöngyös or Hatvan. In terms of hooves on cobblestones, my father was unbeatable. We learned it too. I can do it as well. But only he could imitate a whole brass band, with cymbals, trombones, or whatever else, there could have been about six of them (the band, that is), but this required either him being in a very good mood or a little tipsy.

– **Putakesz, putakesz, ot (sic!) lakom én, ot (sic!) csinál a tejet tehén meg én, a tehén lápa (sic!) közt van egy kebel, melyet a tej végett cupfolni kell.**

And then we already knew what a cow was. The cow is a cow, ha-ha-ha!

A ChatGPT mindig megkérdezi, hogy szeretnék-e bármit pontosítani, módosítani. Ezért jeleztem neki: „A baj az, hogy hagytál mindkét szövegben magyar eredetit, tehát sem a németül olvasó, sem az angolul olvasó nem fogja érteni, miről van szó”. A ChatGPT válasza: „Elnézést a félreértésért! Igazad van, az idézett magyar szöveget teljesen át kell ültetnem mindkét nyelvre, hogy a külföldi olvasók is megértsék. Most javítom a fordítást, hogy mindkét nyelven érthető legyen, és ne tartalmazzon magyar eredeti szöveget.” Így született az új német fordítása:

Er erzählte hauptsächlich von den alten ungarischen Kriegern oder von den tapferen Helden. Er sprach von König Csaba, dessen Pferd von Sternenstaub bedeckt war. Er konnte sogar das Hufgetrappel nachahmen, wenn König Csaba auf den gepflasterten Straßen ritt, zum Beispiel nach Gyöngyös oder Hatvan. Im Hufgetrappel auf dem Pflaster war mein Vater unschlagbar. Auch wir haben es gelernt. Ich kann es auch. Aber nur er konnte ein ganzes Blasorchester nachahmen, mit Becken, Posaunen oder was auch immer, es konnten etwa sechs Musiker sein (das Orchester, versteht sich), aber dafür musste er entweder in besonders guter Laune oder ein wenig betrunken sein. Er begann dann mit einer Art lustigem, unsinnigen (sic!) Lied:

„Putakesz, putakesz, hier wohne ich, hier macht die Kuh die Milch, und zwischen den Füßen (sic!) der Kuh ist ein Euter, das muss gemolken werden.“

Und dann wussten wir schon, was eine Kuh ist. Eine Kuh ist eine Kuh, ha-ha-ha!

A ChatGPT új angol fordítása:

He mainly talked about the ancient Hungarians or the heroic ones. He spoke about King Csaba, whose horse's hoof was covered in stardust. He could even imitate the sound of the hooves when King Csaba rode on cobbled streets, for example to Gyöngyös or Hatvan. When it came to the sound of hooves on cobblestones, my father was unbeatable. We learned it too. I can do it as well. But only he could imitate a whole brass band, with cymbals, trombones, or whatever else, there could have been about six of them (the band, that is), but to do so, he had to be either in a very good mood or a little tipsy. Then he would start with a kind of silly, nonsensical song:

“Putakesz, putakesz, here I live, here the cow makes the milk, and between the cow's feet there's a udder that has to be milked.”

And then we already knew what a cow was. A cow is a cow, ha-ha-ha!

A ChatGPT elvégzettnek tekintette a feladatot: „Most már teljesen érthetőek a szövegek, és a magyar részletek is le lettek fordítva. Ha bármi másra van szükséged, ne habozz jelezni!” A visszajelzésem így hangzott: „A »Putakesz« kezdetű rész egy

nóta, azaz intertextuális elem. Nem tudod őket célnyelvi megfelelőikkel helyettesíteni?” A ChatGPT látszólag ismét szót fogadott: „Köszönöm, hogy jelezted, valóban egy intertextuális elemről van szó, ami a magyar kultúrában egy ismert nóta, és helyettesíteni azt célnyelvi megfelelőikkel nem könnyű, hiszen az egy sajátos kulturális jelenség. Azonban próbálhatom úgy lefordítani, hogy megőrizsem az eredeti szellemét, de érthető maradjon a célnyelvi olvasók számára is. Próbálkozom egy olyan fordítással, amely a kultúrára is figyel, és az intertextuális elemeket megőrzi, de kiegészíti a célnyelvi olvasók számára egy magyarázattal.” Íme az eredmények, amelyek a kérdéses szövegrészt tartalmazzák:

Er begann dann mit einem lustigen, unsinnigen Lied, das aus einer ungarischen Volksweise stammte: „**Putakesz, putakesz, hier wohne ich, hier macht die Kuh die Milch, und zwischen den Füßen (sic!) der Kuh ist ein Euter, das muss gemolken werden.**“

(Anmerkung: Dies ist ein humorvolles, traditionelles ungarisches Kinderlied, das die einfache ländliche Welt und das Leben mit Tieren beschreibt.)

Und dann wussten wir schon, was eine Kuh ist. Eine Kuh ist eine Kuh, ha-ha-ha!

Then he would start with a funny, nonsensical song, which was a traditional Hungarian folk tune: “**Putakesz, putakesz, here I live, here the cow makes the milk, and between the cow’s feet there’s an udder that has to be milked.**”

(Note: This is a humorous, traditional Hungarian children’s song that describes rural life and the relationship with animals.)

And then we already knew what a cow was. A cow is a cow, ha-ha-ha!

A ChatGPT-nek ezekhez az utolsó, átdolgozott fordításaihoz fűzött magyarázata: „A fenti fordításban igyekeztem a magyar nóta kulturális jelentőségét is átadni, és hozzáadtam egy rövid magyarázatot, hogy a célnyelvi olvasók is megértsék, hogy egy hagyományos magyar népdalról van szó, amely a vidéki életet és a tehénhez való viszonyt ábrázolja”. A kommentár kétségtelenül rendkívül vicces, csak hogy a ChatGPT ezt nem viccnek szánta. Ezek a fordítások – mint az előzőek is – egyértelműen rosszak. A nóta „kulturális jelentősége” ugyanis nem abban áll, hogy „a vidéki életet” írja le, és arról is aligha van szó, hogy a nóta „a tehénhez való viszonyt ábrázolja”. Ez egyszerűen egy játékos, humoros, jókedvű „mulató”, amit a szocialista időkben még az úttörőtáborokban is harsogva skandáltunk.

Noha ennek a tanulmánynak nem célja a más fordítóprogramokkal való összevetés, de ennek a szövegpéldának az esetében tanulságos megvizsgálni őket. A DeepL Translate által készített német és angol verziók (csak a kérdéses szövegrészt idézem):

– Putakesz, putakesz, ich wohne da, ich mache die Milch, die Kuh und ich, zwischen den Füßen (sic!) der Kuh ist ein Busen, der muss für die Milch geschöpft werden.

– Putakesz, putakesz, I live there, I make the milk, the cow and I, between the cow's feet there is a bosom, which must be cupped for the milk.

A Google Fordító megoldásai:

– Putakesz, putakesz, dort wohne ich, da mache ich mit der Kuh die Milch, zwischen den Eutern der Kuh ist eine Brust, die man für die Milch aushöhlen muss.

– Putakesz, putakesz, that's where I live, that's where the cow and I make the milk, between the cow's hooves (sic!) there is a breast that needs to be cupped for the milk.

Ezek után nézzük meg a hivatásos fordítók szövegeit! Mora Terézia német fordítása (Esterházy 2004a: II/139) nagyon kreatív:

Hauptsächlich erzählte er von den alten Ungarn ohne Fehl und Adel. Oder Tadel. Von dem Prinzen Csaba und seinem Pferd, und wie dessen Hufe sich mit Sternenstaub bedeckten. Und er konnte auch das Getrappel der Hufe nachmachen, wenn Prinz Csaba übers Pflaster ritt auf dem Weg nach Gyöngyös zum Beispiel oder nach Hatvan. In Pferdegetrappel-auf-Pflaster ist mein Vater unschlagbar. Auch wir haben es gelernt. Ich kann's auch. Aber ein ganzes Blasorchester konnte nur er nachmachen, »Blasmusik«, mit Posaunen und Tschinellen oder was, es dürfte so um die sechs Mann hoch gewesen sein (das Orchester nämlich), aber dazu mußte er entweder bei sehr guter Laune sein oder ein bißchen betrunken.

»Putakäss, putakäss, do kumm i her, do moch i d'Mühli mitta Kuh Mirabel, zwischen die Kuhbeina hängt ane Brust, 'nder ma der Mühli weg'n rumzupfa muaß.« (sic!)

Und damals wußten wir sogar schon, was eine Kuh ist. Eine Kuh ist eine Kuh, ha, ha, ha!

Mora Terézia nem adaptál, hanem fordít, de népies stílusban, játékosan-fonetikusan, beszélt nyelvi kiejtéssel, és úgy, hogy a nótának a dallamát, a ritmusát, a rímeteket újrateremti.

Sollosy Judith angol fordítása (Esterházy 2004b: II/139):

Most of his stories were about the heroic Huns. Or was it Magyars? Prince Csaba, and how the hooves of his steed were covered with star dust. He could even imitate the clapping of the hooves when Prince Csaba was riding on pavement, heading for Gyöngyös, let's say, or Hatvan. In the beating of hooves on pavement my father has no peer. We learned it from him, and I can do it, too. But only he could do an entire brass band with cymbals, bugles or what have you. There must've been six of them at least (*i.e.*, the band). But he had to be in jolly good mood, or had to have some drink in him.

“Hay is for horses, straw is for cows, milk is for piggy-wiggs, and wash for old sows.”

“As Dolly was milkin' her cow one day, Tom took out his pipe and began for to play, so Doll and the cow danced round and round till the milk pail was broke and crashed to the ground.”

By then, we also knew all about cows. A cow is a cow, is a cow, ha-ha!

Sollosy Judith nem fordít, hanem adaptál: a magyar nótát angol intertextuális elemmel helyettesíti: a „Tom, the Piper's Son” című gyermekvers (ang. nursery rhymes) negyedik versszakát építi be a szövegbe:

As Dolly was milking her cow one day,
Tom took his pipe and began for to play;
So Doll and the cow danced 'The Cheshire Round',
Till the pail was broken and the milk ran on the ground.¹⁴

A fordítás rendkívül jó, hiszen a szöveg így az angolul olvasó számára is érthető; az angol szöveg játékoságával hatásazonosságra törekedett, a célnyelvi szöveg pragmatikailag ekvivalens. Emellett – a nóta előtt – még egy másik intertextuális elemet is beiktatott, amely a következő – több szövegváltozatban is meglévő – mondókának a szövegkörnyezetbe alakított változata:

Hay is for horses, better for cows.
Pigs don't eat it,
'cause they don't know how!

A *Hay is for horses* egy játékos frazeologizmus, amely a *hay* [*széna*] és a *hey* [megszólításként: *Hé!*] homofóniáján alapul. Az állandósult szókapcsolatot olyankor

¹⁴ Forrás: https://members.tripod.com/ah_coo/tom_pipers_son.htm (letöltve: 2025. 03. 03.).

használják, amikor valaki úgy érzi, hogy nem a megfelelő stílusban, nem elég udvariasan, tisztelettudóan lett megszólítva.¹⁵

Összegzőként megállapítható, hogy mindkét professzionális fordítás kitűnő, míg a ChatGPT nem boldogult a feladattal.

4. ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KITEKINTÉS

Az esettanulmány célja annak a kiderítése volt, hogy a ChatGPT vagy az ember sikeresebb azoknak a szépirodalmi szövegeknek a fordításában, amelyek nyelvi játékokra épülnek, illetve intertextuális elemet tartalmaznak. A kérdés tehát – leegyszerűsítve – az volt, hogy ki a „jobb”. Következtetéseket természetesen csak az elemzett szövegpéldákra vonatkozóan lehet levonni, és az általánosítással csínján kell bánni. Mint korábban hangsúlyoztam: a fordításelemzés valamelyest objektíválható ugyan, de szükségszerűen tartalmaz szubjektív elemeket. Mindamellet a fordításkritikának – véleményem szerint – nincs értelme, ha a „jó” és a „rossz” kategóriákat nem merjük használni. E két kategória csupán a végpont, és a közöttük lévő kontinuum még sok köztes kategóriát felölel. A fordításkritika lényege – meggyőződésem szerint – az, hogy megindokoljuk, miben áll a „jó” és a „rossz”. Mindezek alapján – az itt elemzett fordítások kapcsán – elmondható, hogy az emberi fordítások nemcsak a ChatGPT-vel való viszonyításban jobbak, hanem egyszerűen – önmagukban is – jók.

Az intertextuális elemek átültetése a mesterpéldája annak, hogy a fordításnak nyelvi és kulturális akadályai vannak, s a fordítás interlingvális, s ugyanakkor interkulturális aktus is. Az intertextuális elemek az adott kultúrának mint makrodiskurzusnak, szövegtérnek az elemei, a kultúra feltételei és egyszersmind következményei (vö. Drahot-Szabó 2015: 36). A kultúrában és a mindenkori szövegben betöltött szerepüket az az ember képes felismerni, aki ennek a kultúrának a része(se). Az emberi fordító hagy magának időt arra, hogy mindezt mérlegelje. A ChatGPT azonban túl gyors, nem gondolkodik, nem mérlegel. A ChatGPT-nek igaza van tehát abban, hogy a szépirodalmi szövegek fordításánál az ember „kulcsfontosságú”, az emberi „érintés” képes a szöveg „lélkét” megőrizni, átültetni egy célnyelvi szövegbe. Annak megállapításához, hogy ez az eredmény mennyire általánosítható, további szövegek összehasonlító elemzésére van szükség, valamint más fordítóprogramokkal való összevetés is tanulságos eredményeket hozhat.

¹⁵ Vö. [quora.com/What-does-the-phrase-hay-is-for-horses-mean](https://www.quora.com/What-does-the-phrase-hay-is-for-horses-mean) (letöltve: 2025. 03. 03.).

IRODALOM**Források**

- Borbély Szilárd 2013. *Nincstelenek. Már elment a Mesijás?* Bratislava: Kalligram.
- Borbély Szilárd 2014. *Die Mittellosen. Ist der Messias schon weg?* (übersetzt von Heike Flemming–Lacy Kornitzer) Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Borbély Szilárd 2016. *The Dispossessed.* (translated by Otilie Mulzet) New York: Harper Collins.
- Esterházy Péter 2001. *Harmonia caelestis.* Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Esterházy Péter 2004a. *Harmonia caelestis.* (übersetzt von Terézia Mora) Berlin: Berliner Taschenbuch Verlag.
- Esterházy Péter 2004b. *Celestial Harmonies.* (translated by Judith Sollosy) London: Flamingo.
- Garaczi László 1998. *Pompásan buszozunk! Egy lemúr vallomásai 2.* Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Garaczi László 1999. Beinhartes Schönwetter. Bekenntnisse eines Lemuren II. In: *Die wunderbare Busfahrt. Bekenntnisse eines Lemuren.* (übersetzt von Andrea Seidler – Pál Derék) Graz: Literaturverlag Droschl. 109–246.
- Garaczi László 2002. *Lemur, Who Are You?* (translated by Ildikó Noémi Nagy) Budapest: Noran.

Szakirodalom

- Drahota-Szabó Erzsébet 2014a. Die Sprache und die Kultur als Hindernisse der literarischen Übersetzung. In: Bartha-Kovács Katalin–Gécseg Zsuzsanna–Kovács Eszter–Nagy Ágoston–Ocsovai Dóra–Szász Géza (szerk.): *„Transfert nec mergitur.” Albert Sándor tiszteletére 65. születésnapja alkalmából.* Szeged: JATE Press. 45–60.
- Drahota-Szabó Erzsébet 2014b. Realien und Intertextualität. In: Bassola Péter–Vargáné-Drewnowska Ewa–Kispál Tamás–Németh János–Scheibl György (Hrsg.): *Zugänge zum Text.* (Szegediner Schriften zur Germanistischen Linguistik Bd. 3) Frankfurt am Main: Peter Lang. 45–70.
- Drahota-Szabó Erzsébet 2015. *Fordíthatóság, fordíthatatlanság és ami között van. A kultúraspecifikus nyelvi elemek átültetéséről.* Szeged: Grimm Kiadó.

- Drahota-Szabó Erzsébet 2016. A humor fordíthatósága és fordíthatatlansága. In: Boda-Ujlaky Judit–Barta Zsuzsanna–T. Litovkina Anna–Barta Péter (szerk.): *A humor nagyítón keresztül*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 188.) Budapest: Tinta Könyvkiadó. 11–22.
- Drahota-Szabó Erzsébet 2018. Transferprozesse in der literarischen Übersetzung. In: Bánffi-Benedek Andrea–Boszák Gizella–János Szabolcs–Nagy Ágota (Hrsg.): *Netzwerke und Transferprozesse. Studien aus dem Bereich der Germanistik*. Wien: Praesens Verlag. 417–427.
- Duden 2013. Der Duden in zwölf Bänden. Das Standardwerk zur deutschen Sprache. Band 11. *Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*. 4., neu bearbeitete und aktualisierte Auflage. Berlin–Mannheim–Zürich: Dudenverlag.
- Forgács Erzsébet [= Drahota-Szabó Erzsébet] 2005. *Nyelvi játékok. Nyelvi kreativitás a viccekben, a reklámnyelvben, a sajtónyelvben és irodalmi szövegekben*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- McAdoo, Timothy 2023. *How to cite ChatGPT?* <https://apastyle.apa.org/blog/how-to-cite-chatgpt> (letöltve: 2025. 02. 15.).
- Munday, Jeremy 2008. *Introducing Translation Studies. Theories and Applications*. New York: Routledge.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Rajki Zoltán–T. Nagy Judit–Dringó-Horváth Ida 2024. A mesterséges intelligencia a felsőoktatásban. Hallgatói hozzáférés, attitűd és felhasználási gyakorlat. *Iskolakultúra*, 34/7, 3–22. <https://doi.org/10.14232/iskkult.2024.7.3>